

Сергій ДЕНИСЮК

Кандидат філологічних наук, доцент,
Доцент кафедри української мови, літератури та культури,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID: 0000-0002-2134-254X

Email: sdenchik@gmail.com

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ КУЛЬТУРНІ ВЗАЄМИНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА

Анотація. У статті розкриваються погляди відомого українського вченого Ю.Шевельова на проблему україно-російських культурних стосунків. Стверджується, що праці дослідника були альтернативою панівним у радянській науці концепціям, які розглядали комплекс питань україно-російських взаємовідносин винятково у межах офіційної ідеології.

Вказується на те, що одним із найбільш деструктивних факторів у розвитку української культури Ю.Шевельов вважав провінційність, яка у його працях постає як зумовлений історією і колоніальним становищем України психологічний комплекс. У своїх роботах дослідник намагався з'ясувати причини провінційності, прагнув простежити генезу формування рабської психології, зорієнтованої на російське домінування. Ю.Шевельов неодноразово звертався до питання духовно-інтелектуальної експансії українців у Московське царство у XVI-XVII ст. Учений доводить, що російське колоніальне поглинання України призвело до того, що українська культура на довгий час втратила безпосередній зв'язок з Європою.

Підкреслюється, що Ю.Шевельов доклав зусиль для спростування домінуючих у працях радянських науковців стереотипних поглядів щодо позитивного впливу діячів російської культури на українську. Зокрема, він аргументовано доводить безпідставність усталеного у СРСР твердження про вирішальний вплив російських критиків і публіцистів М.Чернишевського та М.Добролюбова на Т.Шевченка.

Серед сучасних російських письменників Ю.Шевельов виділяв автора «Архіпелагу ГУЛАГ» О.Солженіцина, який у своїй фундаментальній праці розкрив механізм радянської каральної системи. Водночас вчений наголошує, що О.Солженіцину не вдалося подолати російські імперські комплекси, що виявляється у його ставленні до поневолених народів Радянського Союзу. Ю.Шевельов проводить паралелі між твором О.Солженіцина і романом «Сад Гетсиманський» Івана Багряного, який набагато раніше російського автора порушив тему випробувань людини у лещатах тоталітарно-репресивної системи.

Наголошуються, що загалом у своїх працях Ю.Шевельов трактував українську і російську культури як відмінні системи, взаємини між якими він неодноразово розцінював як історію великої і ще незавершеної війни.

Ключові слова: україно-російські культурні взаємини, колоніальна залежність, провінційність, психологічний комплекс.

Serhiy DENYSIUK

Ph.D. in Philology, Associate Professor,
Department of Ukrainian language, literature and culture,
National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

UKRAINIAN-RUSSIAN CULTURAL RELATIONS IN THE RESEARCHES OF YURII SHEVELOV

Abstract. The article reveals the views of the famous Ukrainian scientist Y. Shevelov on the problem of Ukrainian-Russian cultural relations. It is argued that the researcher's works were an alternative to the concepts prevailing in Soviet science, which considered a set of issues of Ukrainian-Russian relations exclusively within the framework of official ideology.

It is pointed out that one of the most destructive factors in the development of Ukrainian culture, Y. Shevelov considered provinciality, which in his writings appears as a 'psychological complex' caused by the history and colonial position of Ukraine. The expansion of Ukrainians into the Tsardom of Muscovy in the sixteenth and eighteenth

centuries, the colonial absorption of Ukraine led to the fact that the Ukrainian culture for a long time lost its direct connection with Europe.

It is emphasized that Y. Shevelov made efforts to refute the stereotypical views prevailing in the works of Soviet scientists about the positive influence of figures of Russian culture on the Ukrainian one. In particular, he has been proving the invalidity of the assessment adopted in the USSR that T. Shevchenko got inspired by the Russian critics and publicists M. Chernyshevskiy and M. Dobrolubov.

Among modern Russian writers, Y. Shevelov singled out the author of the "Gulag Archipelago" A. Solzhenitsyn, who in his fundamental work revealed the mechanism of the Soviet punitive system. At the same time, the scientist emphasized that A. Solzhenitsyn failed to overcome the Russian imperial complexes, which is manifested in his attitude to the enslaved peoples of the Soviet Union. Y. Shevelov draws a parallel between the work of A. Solzhenitsyn and the novel "The Garden of Gethsemane" by Ivan Bahrianyi, who much earlier than the Russian author raised the topic of testing a person in the grip of a totalitarian-repressive system.

It is noted, that in general in his writings Y. Shevelov interpreted Ukrainian and Russian cultures as excellent systems, the relationship between which he repeatedly regarded as the history of a great and still unfinished war.

Keywords: Ukrainian-Russian Cultural Relations, Colonial Dependence, Provinciality, Psychological Complex.

Постановка проблеми. Життя та творча діяльність видатного вченого-українознавця Ю. Шевельова вже тривалий час перебуває у полі зору дослідників. Увагу науковців привертає багата і розмаїта спадщина Патріарха вітчизняної науки, нестандартність його підходу до предмета дослідження, глибина осмислення найрізноманітніших питань наукового, суспільно-політичного, громадського, культурологічного характеру. Незважаючи на появу низки серйозних наукових праць, присвячених постаті та діяльності Ю. Шевельова, вважаємо, що досі доробок ученого залишається малодослідженим. Сказане повною мірою відноситься і до проблеми українсько-російських культурних взаємин, яка посідає особливе місце у спадщині науковця.

Слід зазначити, що у радянській науці проблема українсько-російських взаємовідносин розглядалася винятково у контексті доведення ідеї благодетельного впливу воз'єднання України з Росією, що відкрило для українців широкі можливості для подальшого цивілізаційного розвитку. Будь-яке відхилення від цієї генеральної лінії загрожувало ученим серйозними неприємностями. Науковці за межами СРСР і його сателітів були більш вільними при розгляді усього комплексу питань, пов'язаних з широким спектром українсько-російських взаємин. Але доводиться констатувати, що ці обставини не призвели до суттєвих зрушень у науковому осмисленні зазначеної проблематики. Відомий учений-україніст Г. Грабович, аналізуючи українсько-російські літературні зв'язки, зазначив, що у нерадянській науці це питання також навряд чи колись порушувалося як власне наукове. «Українські критики націоналістичної орієнтації вбачали в ньому здебільшого національний антагонізм і не стільки літературні взаємини, скільки політичне й соціальне гноблення» [1, с.196]. Гадаємо, що у цьому зв'язку погляди Ю. Шевельова як одного з найпомітніших учених української діаспори на феномен українсько-російських культурних взаємин викликають неабиякий інтерес, котрий посилюють трагічні події останнього часу у житті нашої країни.

Аналіз наукових публікацій. У своїй статті ми спираємось на праці дослідників, які порушували

у свої роботах окремі аспекти заявленої проблеми [1;2;5;6;7]. Багатий матеріал для наукового аналізу дають мемуари Ю. Шевельова [11] та його друга і соратника Г. Костюка [3]. Разом з тим варто зазначити, що досі не створено окремої праці, у якій би ґрунтовно розкривалось бачення Ю. Шевельовим сутності і особливостей українсько-російських культурних взаємин.

Метою статті є осмислення поглядів Ю. Шевельова на складні українсько-російські культурні взаємини як важливого фактора історичного розвитку України.

Виклад основного матеріалу. Важливе значення у контексті досліджуваної проблеми має питання національного самоусвідомлення науковця. Слід наголосити на тому, що Ю. Шевельов з раннього дитинства як ніхто з українських вчених-українознавців того часу був закорінений у російську класичну культуру. Цьому сприяло його походження, виховання і сама атмосфера тогочасного зрусіфікованого Харкова, у якому він провів значну частину свого життя. Адже і «батько і мати німецького коріння. Обидва виховані в Петербурзі. Вони жили в російській культурі і в російській мові. Так вони виховували дітей, зокрема мене. У родині не було українських книжок, ніколи не говорили по-українськи між собою і не мали зв'язків з українською інтелігенцією. Саме місто Харків назовні було російське» [11, с.77]. Але попри це стихійна українськість існувала у родині майбутнього вченого. У своїх спогадах Ю. Шевельов вважав це проявами того, що Ю. Липа назвав «телюричними силами української землі» - здатність українського доквілля і повітря «навіть чужинців і зайд змусити відчувати себе таки своїми на цій землі і чужими на тій, де вони виховалися й звідки прийшли» [11, с.77].

Найбільшим відкриттям років шкільного навчання, яке справило вирішальний вплив на національне становлення Ю. Шевельова, стала розмова з його родичем – ученим-етнографом Анатолієм Носовим. На зауваження молодого Ю. Шевельова, що українська мова не красива, його співрозмовник спокійно відповів, що мова, якою послуговуються мільйони людей не може бути некрасивою.

Сприяли зміцненню національного самоусвідомлення як українця здобутки української культури 20-х рр. ХХ ст., що увійшли в історію під назвою Розстріляне Відродження. «Високі осяги української культури – «Березиль» Курбасів, писання Миколи Хвильового, який, як на мене, йшов в одному річищі з Борисом Пільняком, але йшов глибше і цікавіше, вірші Павла Тичини..., прозою Юрія Яновського, відкриття після нездарних Сологубових перекладів Шевченка в оригіналі, а особливо, на перших порах, відкриттям Лесі Українки з її поєднанням європейськості з українськістю. Бо я не був селяк, і українськість найбільше промовляла до мене через європейськість» [11,с.76]. Завершився цей високий лет «страшним проваллям сталінської доби», позначеного трагедією переслідування українців і їхньої культури. За словами самого Ю. Шевельова, «тепер відійти від того, чим я захоплювався в двадцятих роках, було б ганьбою й злочином перед самим собою. І я лишився викладачем української мови, ніколи в роки життя на Україні не викладавши російської, десятками років нічого не публікуючи по-російськи. Коли запроваджували пашпорти, треба було визначити для пашпорта свою національність, я усвідомлював, що було б куди безпечніше написати росіянин, і це цілком залежало від мого вільного вибору, але після недовгих вагань я вибрав – українець» [11, с.76].

Питання українсько-російських культурних відносин є складовою значно ширшого комплексу культурологічної проблематики, якій дослідник присвятив багато своїх робіт. У працях Ю. Шевельова знаходимо ідеї та твердження, що дозволяють вести мову про наявність у нього власної концепції української культури. У її основі знаходиться бачення духовної культури як складного, багатоаспектного явища, складові якого розвиваються за власними іманентними законами і водночас у тісному зв'язку і взаємодії з особою і суспільством.

Підлягаючи загальним закономірностям світового культурного розвитку, українська культура має свою виразну специфіку і характерну особливість. Зокрема, як доводив Ю. Шевельов, культура українського народу належить до євразійського типу, вона формувалась і розвивалась на межі європейської та азійської цивілізацій. Визнавши українців як націю, що має «всю культуру європейських джерел у своїй крові», дослідник водночас наголошує, що українська культура вбирала елементи з різних культур світу. Зокрема, на ній виразно позначився орієнтальний вплив, який потребує глибокого та всебічного наукового осмислення. «Злочин Росії не тільки в тому, що вона відірвала нас від Європи. Вона відірвала нас і від Сходу. Вона виховувала не тільки єврофобство, а і зневагу до Сходу» [10, с.130].

Несприятливі умови історичного розвитку України призвели до появи такого явища як провінційність, яку вчений вважав найбільшим

ворогом української нації загалом і культури зокрема. Принципова, постійна і запекла боротьба з провінційністю в усіх її проявах стала лейтмотивом творчої діяльності Ю. Шевельова. «Провінція – все те, що не стверджує себе столицею світу. Провінція – не географія, а психологія. Не територія, а душа» [10,с.116]. Отже, провінційність виступає у концепції ученого як насамперед психологічний комплекс, що виник історично. У своїх працях Ю. Шевельов прагнув розкрити причини духовної провінційності, національної меншевартості, знайти витoki того феномена, який відомий в історії під назвою «малоросійство». У цьому зв'язку привертає увагу написана у воєнні роки стаття «Меч, труби, люття» (1944), у якій дослідник уперше звернувся до більш віддаленої епохи і порушив тему свідомого вибору представника української еліти на користь Росії.

Автор здійснив спробу простежити ґенезу рабської психології у свідомості українців, а також розглянути проблему світоглядних деформацій на матеріалі життя та діяльності відомого церковного діяча, вченого, барокового письменника другої половини ХVІІ ст. Лазаря Барановича.

Постать Л. Барановича бачиться Ю. Шевельову показовою у той зламний період історичного розвитку України, який ішов від «героїзму хоругов козацької революції до цинкових ґудзиків царського служачки» [8, с.34].

Критик знаходить у творах Л. Барановича ознаки світоглядного зламу особистості, «меч» якої «глибоко застряг у піхвах, труби не кличуть до бою, а сурмлять славу поневолювачам України, і в звуках люття шукає він втечу від життя» [8, с.38]. Причиною цього світоглядного перелому стали не лише трагізм своєї епохи з її боротьбою всіх проти всіх і взаємознищенням, а й особисті якості, що дозволили Ю. Шевельову назвати Л. Барановича героєм компромісу. Л. Баранович не бачив у тогочасному українському суспільстві сили, здатної відновити національну згоду, принести мир і спокій на рідну землю. «Тільки стороння сила – здавалося Барановичеві – може внести лад у цю розбурхану стихію. Так зароджується в Барановича смертельна хвороба не одного нашого покоління, що зветься «зовнішня орієнтація». Повинен прийти хтось, сильний і могутній, і, простягнувши свою владну руку, заспокоїти розгнуждане криваве море. Вибір цього «когось» був наперед визначений тим, що Баранович своїм становищем – достойник православної церкви. Так починається сподівання на царя, орієнтація на Московщину» [8,с.39]. З часом він розчаровується у своєму виборі, переконується у підступності планів російської влади щодо України, але сили і мужності вступити у боротьбу вже бракує, бо його світогляд вже підточений і захитаний у своїх основах. Зовнішня орієнтація «зламала і зробила з нього попередника типу зламаною і зорієнтованою назовні українця. А гідною карою за його орієнтацію на Москву було те, що Москва згодом зреклася його, засудивши його книжки як не ортодоксальні» [8,с.44]. І хоча у своїх

мемуарах Ю. Шевельов критично ставився до цієї праці, бо вона ідейно перебувала під впливом донцовських концепцій, до порушених у ній проблем науковець ще буде повертатися у подальшому.

На думку Ю. Шевельова, Л. Баранович був одним з тих діячів української культури, хто намагався реалізувати план культурного поглинання українцями Московської держави, що виник у середовищі українських інтелектуалів ще з кінця XVI ст. Про це йдеться у невеликій, але надзвичайно змістовій розвідці Ю. Шевельова «Москва, Маросейка» (1954), що з'явилася у рік, коли в СРСР гучно відзначалося 300-річчя возз'єднання України Росією. Для дослідника Переяслав став початком військової, політичної та культурної поразки України. Хоча на початку багато українських діячів сподівалися на велику культурну експансію в бік Росії. Але подібного до того, як завойована римлянами Греція здолала культурно Рим, не сталося. «Передумовою для культурного завоювання нації-переможця є, однак, культурна перевага переможеної нації на всьому полі бою, себто в усій культурі» [10, с.67]. Українська культура доби бароко була суто церковна, але цього вже було недостатньо для XVIII ст. – доби секуляризації духовного життя. «Бій під Полтавою Петрові виграли українські Кочубеї. Але Петро справді виграв бій на культурному фронті тим, що він відгородив Україну від Заходу... Хто не йде вперед, відстає. Відставання було безнадійне. Тоді як російська культура свою церковну сторону доповнювала новою, технічно-світською, українська лишалася на старому місці. Так вона ставала старомодною. Старомодність означає смішність. Смішність убиває культуру» [10, с.68]. Відгомони того, що Ю. Шевельов назвав переяславською концепцією українського культурного наступу, простежується і в пізніші часи, зокрема в постаті і творчості М. Гоголя. Дослідник вбачає в історії України повторюваність одного і того ж фатального сценарію – «універсалістична концепція, надія на свої сили, на свою перевагу, обмеженість цієї переваги тим провінціальним станом, у якому перебуває або в якому тримають Україну, – і поразка, і трагедія» [10, с.69].

Саме у цій статті ми знаходимо слова, у яких Ю. Шевельов досить виразно і містко виразив сутність українсько-російських культурних зв'язків.

«Москва підкреслює русско-украинские культурные связи. Не будем их запиречувати. Вони були і є. Хіба солдати по два боки лінії фронту не зв'язані між собою? Вони зв'язані на життя і смерть. Історія культурних зв'язків між Україною і Росією – це історія великої і ще не закінченої війни» [10, с.70].

Також Ю. Шевельов докладав зусиль для спростування панівних у радянській науці стереотипних поглядів на стосунки представників української і російської культури. Зокрема, у своїй статті «Кінець однієї легенди. Шевченко і Добролюбов» (1943), він аргументовано доводив безпідставність усталеного у СРСР твердження про вирішальний вплив російських революційних демократів М. Чернишевського і М. Добролюбова на

Т. Шевченка. Суттєві корективи вніс дослідник і щодо питання про позитивне ставлення М. Добролюбова до доробку Кобзаря. За зовнішньою високою оцінкою поезій Т. Шевченка приховується бажання російського критика вмістити творчість найбільшого українського поета у вузькі межі народного, суто селянського співця. «Шевченко, на думку Добролюбова, не належить до «книжної» чи то пак «цивілізованої» літератури, він, на думку Добролюбова, не прокладає нових шляхів українській літературі й українському народові, він не пророк і вождь, він – тільки талановитий відгомін відмираючого світу етнографічно своєрідної пісні, думи, побуту» [9, с.450]. Для Добролюбова не існує Шевченка як новатора у літературі, сміливого експериментатора, який оновив і збагатив народну творчість, синтезував національне з європейською духовною традицією. «Для Добролюбова Шевченко – не початок, а кінець. І похвали Добролюбова Шевченкові – це найгірше приниження постові, це найбільша образа українській нації. Ці похвали об'єктивно нічим не кращі від лайок Белінського. Це, власне, продовження традицій Белінського, тільки пізніше відповідно до нових обставин» [9, с.451]. Ю. Шевельов не ставить під сумнів щирість російського автора у його захопленні творчістю Т. Шевченка. Але в основі його бачення, незалежно від свідомого бажання критика, виявився погляд представника великодержавної нації до нації поневоленої, яку він інстинктивно розглядав як меншевартісну, підлеглу.

Серед нечисленних сучасних російських письменників, творчість яких розглядав у своїх роботах Ю. Шевельов, слід насамперед згадати О. Солженіцина, автора фундаментального дослідження «Архіпелаг ГУЛАГ», у якому він розкрив механізм радянської каральної системи. Віддавши належне героїзму і витривалості найбільшому з російських еміграційних письменників, Ю. Шевельов водночас стверджує, що йому не вдалося подолати російські імперські комплекси, що виявляється у ставленні до поневолених народів Радянського Союзу. «Звісно, дуже не легко росіянинові, чие виховання, ціла духовна атмосфера сторіччями будувалися на колоніалізмі, позбутися цих упереджень, навіть при наявності максимуму доброї волі. Цей поріг найвищий, і, щоб через нього переможно переступити або бодай перемертнутися, треба зусилля майже надлюдського. Але без цього зусилля найщиріша суб'єктивна правда не може стати об'єктивно певною правдою» [8, с.1086]. Дослідник проводить паралелі між твором О. Солженіцина і романом І. Багряного «Сад Гетсиманський», у якому задовго до появи праці російського автора змалював вражаючі картини нелюдських випробувань людини у лещатах тоталітарно-репресивної системи. Критик робить висновок, що «Солженіцина книжка, ширша тематичним охопленням і зібраним матеріалом, не унікальна і не перша. «Брак сприятливої кон'юнктури... і класичне українське невміння

виходити поза своє гетто спричинили до того, що роман Багряного не здобув і однієї тисячної частки тієї популярності, якої осягла документальна епопея Солженіцина» [10, с.1089].

Висновки. Отже, можемо стверджувати, що у своїх працях Ю. Шевельов трактував українську і російську культури як відмінні системи, взаємини яких розглядалися у контексті бездержавного становища України. Одним із негативних наслідків колоніального поглинання українських земель, стала відірваність від європейського культурного простору, зростання духовно-культурної провінційності. Учений доводив, що навіть найбільш прогресивним діячам російської культури не вдалося подолати свої імперські комплекси і стереотипи щодо України. Взаємини між українською та російською культурами Ю. Шевельов неодноразово розцінював як історію великої і ще не завершеної війни.

1. Грабович Г. До історії української літератури (Дослідження, есеї, полеміка). К.: Основи, 1997. 608 с.
2. Дзюба І. Юрій Шерех – літературознавець і культуролог. *Вибрані праці: у 2 кн.* Ю. Шевельов. К.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Кн.2. С.5–32.
3. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах. К.: Смолоскип, 2008. Кн.2. 512 с.
4. Краснодемська І. Українознавчі студії діаспори (XX ст.). К.: ННДІУ, 2011. 368 с.
5. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. К.: Либідь, 1997. 360 с.
6. Піскун В.М., Ціпка А.В., Шептицька Т.Л. *Юрій Шевельов: виклик часу і відповідь науковця: Монографія*. К.: «МП Леся», 2010. 174 с.
7. Українська літературна критика XX ст.: Антологія у двох томах. К.: Наукова думка, 2015. Т. 1. 720 с.
8. Шевельов Ю. *Вибрані праці: у 2 кн.* К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Кн.2. 1151 с.
9. Шевельов Ю. Доеміграційне (Публікації 1929-1944 рр.). Харків: Фоліо, 2020. 762 с.
10. Шевельов Ю. З історії незакінченої війни. К.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 471с.
11. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади. Харків – Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль». Видавництво М. П. Коць, 2001. Т. 2. 304 с.

References

- 1 Grabovych G. (1997). *Do istorii yiukrainskoy iliteratury (Doslidzhennya, eseyi, polemika)* [To the history of Ukrainian literature (research, essays, polemic)]. Kyiv: Osnovy, 608 p. (in Ukrainian).
2. Dzijuba I. (2008). *Yuriy Scherekh – literaturoznaveць i kulturoloh* [Yuri Sherekh – literary scholar and culturologist] *Shevelov Y. Vybranipratsi* [Selected works]. Kyiv: Vyd. dim «Kyyevo-Mohylyansk academiya». Book 2, pp. 5–32 (in Ukrainian).
3. Kostyuk G. (2008). *Zustrichi i proshhannya. Spogady u dvohknygah* [Meeting and farewell. Memories in the two books]. Kyiv: Smoloskyp. 512 p. (in Ukrainian).
4. Krasnodemska I. (2011). *Ukrainoznavchi studii diaspory (XXst)* [Ukrainian studies in Diaspora (20th century)]. Kyiv: NNDIU. 368 p. (in Ukrainian).
5. Pavlychko S. (1997). *Dyskurs modernizmu v ukrainskij literatury* [The discourse of modernism in the Ukrainian literature]. Kyiv: Lybid. 360 p. (in Ukrainian).
6. Piskun V., Tsipko A., Sheptytska T. (2010). *Yuriy Shevelov: vyklykchasu i vidpovid naukovtsya* [Yuri Shevelov – challenge of time and response of the scientist]. Kyiv: Lesya ltd. 174 p. (in Ukrainian).
7. *Ukrainska literaturna krytyka XX stolittya: Antologiya v dvohtomah* [Ukrainian literature critics of the 20th century: anthology in the two volumes]. Kyiv: Naukova dumka. Book 2. 720 p. (in Ukrainian).
8. Shevelov Y. (2008). *Vybranipraci u 2 knyghakh* [Selected works in 2 volumes]. Kyiv: Vyd. Dim «Kyyevo-Mohylyanska academiya». Book 2. 1151 pp. (in Ukrainian).
9. Shevelov Y. (2020). *Doemihratsiynе (Publikatsii 1929-1944 rr)* [Pre-emigrational. (Publications 1929-1944 rr)]. Kharkiv: Folio. 762 p. (in Ukrainian).
10. Shevelov Y. (2009). *Z istorii nezakinchenoi vijny* [From the history of the unfinished war]. Kyiv: Vyd. Dim «Kyyevo-Mohylyanska academiya». 471p. (in Ukrainian).
11. Shevelov Y. (2001). *Ya – mene – meni... (I dovkruihy) Spohady*. [I – me... and around of me. Memories]. Kharkiv-New York: Vydannya chasopysu «Berezil». Vydavnytstvo M.P.Kocz. Book 2. 304p. (in Ukrainian).